

VII

İran Armeniası (Pers-Armenia)

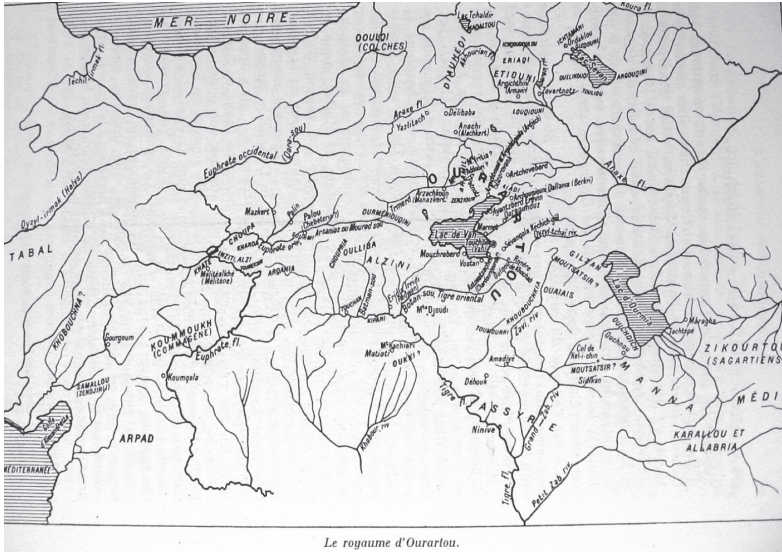
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Trabzon

GİRİŞ: “ARMENİA” ANLAYIŞI

Anadolu’da kurulan ilk devlet olan Hititler döneminden itibaren Anadolu coğrafyası hakkında bilgi vermeye başlayan Asur çivi yazılı metinlerde, Fırat nehri kıyısının batısında uzanan ve bugünkü Orta Anadolu bölgesinden kuzeye kadar devam eden bölge için “Aşağı Ülke”, Fırat’ın doğusunda uzanan ve bugünkü Van Gölü ve havzasını da içine alan kuzeydeki daha dağlık olan bölge için ise “Yukarı Ülke” anlamına gelen tabirler yer almaktadır. Ancak bölgenin belirleyici ilk kesin tabirlerle anılması M.Ö. XIII. yy.da, Asur kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1280-1261)’in çivi yazılı kitabelerinde Van Gölü çevresindeki Urartular münasebetiyle zikredilen “Uruatri” tabiri ile alâkalıdır. Ancak bu tabir başlangıçta, Van Gölü’nün güney-doğusundaki dağlık bölge ile belki de Dicle nehrinin yukarı kaynağı olan Büyük Zap ırmağı yukarısını ifade ediyordu ve etnik bir isimlendirme olmayıp çok muhtemelen, “dağlık ülke”, “yukarı ülke / yukarı el” anlamında, B. Piotrovskiy’nin tabiriyle “tasviri bir terim” idi.¹ Tevrat’ta bu isim, baştaki u sesli harfinin a harfine değişmesi sonucu “Ararat” şeklini, bu isim ise Latin versiyonunda “Armenia” şeklini almıştır.² Urartu Krallığı’nın gücünün zirvesinde bulunduğu M.Ö. VIII. yy. ortalarında Kafkasya güneyine, Kür ırmağı bölgesine kadar hâkimiyet alanını genişletmesiyle birlikte (bk. Harita 1) bu tabir de zamanla coğrafi olarak genişlemiş ve batıda Fırat nehri, kuzeyde Kür ırmağı güneyi, güneyde ise Van Gölü’nün güneyindeki

sıradagılara kadar olan Urartu devletinin topraklarını ifade eder hale gelmiştir.

Harita 1: Urartu Krallığı İçerisindeki Bölgeler³

M.Ö. VII. yy. sonlarında kuzeyden gelen göçebe kavimlerin darbeleri altında zayıflayan ve bilahare yıkılan Urartu devletinin toprakları, önce Medlerin, sonra Ahamenid / Perslerin hâkimiyetine geçmiştir. M.Ö. VI. yy. ortalarına ait Pers çivi yazılı metinlerde Urartu tabirinin yanısıra bu ismin yeni versiyonları da çivi yazılı metinlerde geçmektedir. Ahamenid hükümdarı Darius (M.Ö. 522-486)'un Behistun kitabesinin⁴ Babilce versiyonunda, Darius'un fethettiği ülkeler sıralanırken, krallığın adı (aynı zamanda ahalinin de adı) olarak Urartu ismi yerine Babilce şekli olan ^{KUR} u-ra-aş-tu "Uraştu" (Urartu) ve ^{LU} u-ra-aş-ta-a-a (Urartulu) kelimeleri (Behistun Kitabesi, 2.33-63; Babilce metin: Z.49) geçmektedir. Eski Persçe ve Elamca versiyonlarında ise imparatorlukta ülkenin adı olarak (eyalet / satraplık) tam altı defa "Armina" ve "Arminiya" (Har-mi-nu-ya) şekilleri, locative olarak ise "Arminiyaiy" şekli verilmektedir.⁵ Darius'un M.Ö. 520 tarihinde verdiği emirle kayaya kazınmış olan Behistun kitabesindeki "Armina" şekli, bu konudaki en erken kayıttır. "Urartu" adı en son olarak, Ahamenid hükümdarı II. Darius'un (M.Ö. 424-405) bir belgesinde geçmekte ise de artık bu, "Arminiya ülkesi" anlamında kullanılmakta idi.⁶ Urartu adı, Akadcada "anachronique"

olarak kullanılmaya devam etmiş ise de Eski Pers kitabelerinde, imparatorluğun içinde ayrı bir etnik unsur olarak yaşayan, dilleri de Urartu krallarından farklı olarak bir Hind-Avrupa dili olan ve kendilerini “Hay” olarak isimlendiren Ermenilerin de yaşadığı ülke için “Armina” sözü kullanılmıştır.⁷

Harita 2: Ahamenid / Pers İmparatorluğu'nun Batı eyaletleri ve Armenia'nın Durumu⁸

Darius'un kitabesinden (Behistun, 1.15), Armina'nın sınırlarını da kaba hatlarıyla tesbit mümkün olmaktadır: Media ile Kappadokia arasındaki topraklar (Harita 2).⁹ Ama Darius ve Xerxes zamanlarındaki Armenia, sonraki dönemler Artakşias ve Parth / Arşak sülaleleri devirlerindeki Armenia'dan çok daha dar sınırlara sahipti. Ahamenid İmparatorluğu devrinde bölgede artık Ermenilerin de ismen bulunduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu “Armina ve Arminiya” kelimelerinin çivi yazılı metinlerde zikredilmesinden dolayı bazı araştırmacılar, eski Urartu Krallığının bir zamanlar sahip olduğu toprakların bir kısmı üzerinde artık yeni bir siyasi grubun yer almasından dolayı bölgenin de yeniden bu şekilde isimlendirildiği sonucunu çıkarmaktadırlar.¹⁰ Urartu kitabelerinde bununla ilgili olarak¹¹, Menua (M.Ö. 810-785 / 780), I. Argişti (M.Ö. 785 / 780-756) ve II. Sarduri (M.Ö. 756-730)'nin kitabelerinde “Urmeuhi” / “Urumeuhi” (veya D'yakonov'un teklif ettiği gibi “Urmuie”¹²) ve “Urme” Ülkeleri gibi tabirler geçmektedir: Kral Menua'nın kitabelerinden birinde “Urmeni” / “Armeni” (“Urme” Ülkesi¹³) şekline rastlanmakla birlikte bunun Kappadokia bölgesinde yoğun olarak oturan halkı ifade edip etmediği belli değildir.¹⁴ Ancak

Menua'nın Alazlı'da bulunan bir başka kitabesinde ise bu isme benzer olarak, az aşağıda temas edileceği gibi, "Urmeuhi" Ülkesi zikredilmektedir.¹⁵ I. Arğıştı'nın Van kalesinde bulunan ve Horhor Yıllığı olarak da bilinen büyük yazıtında ve eski Van şehrinde Surp Sahak kilisesindeki kitabesinde bu isim yine "Urme" Ülkesi; II. Sarduri'nin, Van kalesindeki büyük kitabesinde de yine "Urme" ülkesi şeklindedir.¹⁶ Günümüze kadar ulaşamamış Grek kaynaklarından Periegesis adlı eserin yazarı Miletoslu Hekataeus (M.Ö. 550-490)'da, tarihçi Halikarnassoslu Herodotos (M.Ö. 484-425)'da (Tarih 5.52) ve keza Ksenofon'da (Anabasis 4.3.4) Ermeniler anlamında "Armenioi", ülke adı olarak Armenia anlamında ise Grekçe "Armenia", İyon dilinde "Armenie" şekillerine rastlanır ki bu Grekçe kelimelerin de kaynağı, Eski Persçe "Armina" şeklindedir.¹⁷

Konunun Ermeni cephesine gelince, yukarıda da ifade edildiği gibi "Armenia" ve "Ermeni" adları onlara buldukları bölgenin dağlık ve yukarı / yüksek olmasından dolayı komşuları tarafından verilmiştir. Bilindiği üzere Ermeniler yazılı edebiyata geçtikleri en eski dönemden beri Ermeni kelimesini kullanmamakta, kendilerine "Hay / Hayk", ülkelerine ise "Hayastan" demektedirler. Onlara ilk olarak bunlardan farklı bir ad vermiş olarak gözükten Ahamenidlerde ve Greklerde "Arminiya" ve "Armenioi" gibi isimlerin kullanılması bakımından "Armenia" adının menşei ve anlamı hâlâ açıklık kazanmamıştır.¹⁸ Kelimeyi daha önce C. F. Lehmann-Haupt ve J. Marquart, -uhi son ekiyle Urmeniuhi veya Ormeniuhi şeklinde tahmin etmişlerdi.¹⁹ Marquart, "Arimi" veya Arima" olarak tahmin ettiği kavmi, Ermenilerin ataları olarak görürken, S. T. Eremyan ise, "Urme" kelimesini "Urume" şeklinde tahmin ederek, bunları Hitit devrinde Hayaşa sahası içinde bulunduğunu varsaydığı Arimi'ler ile birleştirmiştir.²⁰ "Arimi", "Arima", "Urume" ve "Hayaşa" konularını sorgulayan İ. M. Dyakonov, "a" foneminin "u"ya veya "o"ya tarihî bakımdan düzenli bir şekilde gelişmesinin ispatlanmadığını belirterek, "Ermenilerin hiç bir zaman kendilerine "Oromi" veya "Ermeniler" ismini vermediklerini, bir Ortaçağ terimi olan "Armn" kelimesinin yabancı fatihler tarafından getirildiğini" söylemektedir.²¹

Hay- kelimesi konusunda ise Dyakonov şu enteresan görüşü ileri sürmüştür: Urartular tarafından bu, Hitit İmparatorluğu'na ait olan Batılılar (khattini: Hitit(li)ler) için kullanılan bir isim olup, Fırat'ın batısındaki ülke de "Hate" olduğu ve güneydeki Aramilerce bu, *Armine olarak adlandırıldığı, daha sonra da bu isim Perslerce ödünç alındığı için Urartulardan sonra bu bölgeye hâkim olma iddiasındaki Ermeniler,

dillerini “Hititçe”, kendilerini de “Hitit” görmek düşüncesinde idiler. Sonuçta Proto-Ermenicede bu Hitit adı kendilerini tarif etmek için Ermenilerin kullandıkları bir isim oldu. Nitekim Proto-Ermenicede de bu isim, Eski Ermenicedeki fonetik kurallarına uygun olarak -te > y değişmesi sonucu *Hatyos veya *Hatıyos [Ermenice huu(h)nu]’dan Hay- / Hayots [Ermenice huı(n-)]’a dönüşmüş olabilir.²² Ermenilerin, Hurri, Luvî ve keza Urartuların da dâhil bulunduğu Urartu Krallığı sakinlerinin bir karışması sonucu ortaya çıktığı görüşünü dile getiren R. N. Frye da, Armenia tabirinin muhtemelen, geldikleri bölgeden alınan ve Arm köküne -ini son ekinin ilavesiyle oluşmuş bir kelime olduğunu söylemektedir.²³ Asur kralı III. Tigletpleres ile mücadelesi sırasında Urartu kralı II. Sarduri’nin yaptığı bir sefer münasebetiyle kendi kitabesinde geçen ve muhtemelen Urartu ülkesinin güney-doğusunda bir ülke adı olan Arme / Armini (veya yukarıda geçtiği şekliyle Urme) ülkesi tabiri, gerek B. Piotrovskiy, gerekse Ya. Manandyan’a göre, daha sonra Eski Pers metinlerindeki “Armina” ve Grek kaynaklarındaki “Armenia” tabirlerinin çıkmasına yol açmış gözüküyor.²⁴

Ermenilerin kendilerini ifade için kullandıkları “Hay” ismi, İranistler tarafından genellikle, Hitit çivi yazılı metinlerinde “Hai-(a)sa” (Hayaşa) olarak belirtilen Doğu Anadolu’daki halk olarak düşünülmekte; “Hayk” ise, Modern Farsçadaki “Hayastan” tabirinde görülen -stan eki gibi Ermenice coğrafi son ek -k ile birlikte “Hayların Ülkesi” demektir. Ancak, V. Matiossian’ın dediği gibi, her ikisinin de bir coğrafya tabiri olmasındaki paralellik, Hay-(a)sa’yı Hayastan ile birleştirmeyi haklı çıkarmaz.²⁵ Piotrovskiy’nin görüşüne göre Ahamenidler zamanında Ermeniler, biri doğuda Urartularla birlikte yaşayan bir “Ermeni” konfederasyonu, diğeri de batıda “Hay” kabileleri olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı.²⁶ Ermenilerin Hristiyanlığa geçtikleri ve yazılı edebiyatta ürünler vermeye, tarihi kaynaklar yazmaya başladıkları IV. yy.dan beri Hristiyan Ermeni tarihçiliğinde “Armenia ülkesi” karşılığında sıkça kullanılan kelime, “erkir (toprak) Hayots (Armenia’nın)”dur. “Hayots”, teklik nominative halindeki “Hayk” kelimesinin çokluk nominative ve genitive şekli olmaktadır. Daha sonradan ise “Armenia ülkesi” ve “Armenia ülkesinin krallığı” anlamında “asharh” ve “asharkh hayastan erkin” tabirleri kullanılmıştır. Böyle olmakla beraber, “Hayots” kelimesi birçok Ermeni kaynağında Ermenileri de ihtiva ettiği için araştırmacılar bu tabiri hem ülkeyi, hem de üzerinde yaşayan halkı ifade eder şekilde tercüme etmektedirler.²⁷

ROMA - PARTH SAVAŞLARI DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ ÇEVRESİ

Urartular, Ahamenid ve Selevkos hâkimiyetlerinden sonra M.Ö. I. ve M.S. I-II. yy.lardan sonra tekrar gerek ticaret, ekonomi, gerekse nüfus bakımından yeniden kendine gelen Van Gölü çevresindeki bölge, Anadolu coğrafyasına hâkim olmak için savaşan Anadolu ve İranda kurulan devletlerin arasındaki mücadelelerde, coğrafi yakınlığı ve stratejik durumu sebebiyle daha çok İran tarafındaki topraklarda ve “Yukarı / Dağlık Ülke” anlamındaki Armenia içerisinde yer alıyordu. M.Ö. I. yy.ın ilk yarısında Büyük Tigran’ın saltanatı dönemindeki kısa süreli bağımsız devre hariç, M.Ö. I. yy.dan M.S. VII. yy.daki İslâm hâkimiyeti dönemine kadar devam eden altı asırlık bu kavga döneminde bölge, İran’daki Parth / Arşak ve Sasani İmparatorlukları sınırları içerisinde bulunmuştur. Anadolu’daki Roma ile İran’daki devletler arasında cereyan eden bu uzun savaşlar devresini beş dönem halinde ele almak mümkündür: I. M.Ö. 34 - M.S. 63 (Hâkimiyet Mücadelesi Dönemi), II. 63-224 (Birinci Uzlaşma Dönemi), III. 224-387 (İkinci Hâkimiyet Mücadelesi Dönemi), IV. 387-591 (İkinci Uzlaşma Dönemi), V. 591-628 (Üçüncü Hâkimiyet Mücadelesi Dönemi).²⁸ Son aşamada iki güçlü devlet, savaşlar sonucu birbirlerini güçsüz duruma düşürürken, Sasani İmparatorluğu da 636 tarihlerinde Müslüman Araplar tarafından ortadan kaldırıldı, Kısa bir dönem, Heraklios zamanında Bizans idaresine geçen bölge, bilahare Müslüman Araplar tarafından zapt edildi.

M.Ö. IV - II. yy. lar arasında bölgede, Selefkoslara bağlı olarak bir Orontid hanedanı kuruldu ve bunlar, aynı hanedanın bir başka kolu olan Artakşiaslara kadar bölgeyi idare ettiler.²⁹ Hanedanın merkezi muhtemelen, Urartu kralı Arğişti tarafından kurulduğu için Arğiştihinili adıyla anılan, Aras nehri üzerindeki Armavir idi.

Selefkosların strategosu olarak bölgede vali olan ve M.Ö. 190 yılında Armenia’da tahtı ele geçiren I. Artakşias / Artaşes bu bölgede bir Artakşias Sülalesi kurdu. Romalılar tarafından Armenia bölgesine kral tayin edilen I. Artakşias (M.Ö. 190-159), tâbii olduğu Romalıların da yardımlarıyla eski küçük Armenia’nın sınırlarını genişletti: şimdiki Malatya ve Erzurum civarından Kür – Aras nehirlerinin kavşak noktalarına kadar olan bölgeleri zaptettiği gibi, başkentini de M.Ö. 175 tarihlerinde Aras nehri üzerinde kurulan Artakşata / Artaşat kentine taşıdı. Romalılar da artık bundan sonra Kür – Aras boyları ile Van Gölü ve çevresini de “Armenia” adıyla anmaya başladılar. Toprak olarak bu

genişlemenin en önemli sonuçlarından biri, kültürel ve edebî yönden de Armenia'nın büyümesi oldu.³⁰ M.Ö. 120 tarihlerine doğru ise Parth / Arşak Devleti (M.Ö. 247-M.S. 226) hükümdarı II. Mithradates ("Büyük", M.Ö. 123-88), Artakşias sülalesinin hükümdarını yenerek Armenia'yı Parthlara bağladı. Velihaht olan Tigran (II, "Büyük")'ı da esir alarak Hemedan'a götürdü; Tigran orada birkaç yıl rehin kaldı.³¹ M.S. 14 yılına kadar devam eden Armenia'daki bu Artakşias sülalesi ile İran'daki Parth / Arşak sülalesi ve krallığı arasında çok sıkı bir ilişki vardı ve bunlar, aynı ailenin iki ayrı şubesi idiler.³²

Artakşias'ın torunu olan ve Parth esaretinden kurtularak Armenia'ya geri dönen II. Tigran (M.Ö. 95 / 94-55 / 54), kayınpederi ve Pontos Kralı VI. Mithradates Eupator (M.Ö. 120-63)'un büyük desteği, Parthların zayıflığı, Roma'nın ise şaşkınlığından faydalanarak geniş bir alanda çok kısa süreli hâkimiyet kurdu. M.Ö. I. yy.ın ortalarına doğru Tigran'ın Roma ile yaptığı savaşları kaybetmesi ile başkenti Tigranakerta tamamen tahrip edildiği gibi, kurmayı tasarladığı "büyük" imparatorluk sona erdi. Roma'nın Anadolu'daki iki meşhur komutanı önce Lucullus ve ardından Pompeius, II. Tigran'ın bölgedeki hâkimiyet iddiasına son verdiler; Tigran'la anlaşmasını önlemek için Roma, Parthlarla en son M.Ö. 66 yılında bir anlaşma yaptı ve prensipte Fırat nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi.³³ Bundan anlaşılıyor ki Romalılar, bölgede başka bir siyasi güce izin vermeyeceklerdi. Nitekim II. Tigran, bir yandan da iç isyanlarla ve saltanat mücadeleleriyle uğraştığı için, Roma'nın ileri hamlesi sonunda Armenia'nın batısında, Aras nehri üzerindeki eski başkenti Artakşata'ya kadar olan bütün bölge, Roma hâkimiyetine geçti.³⁴

Armenia bölgesi (Harita 3), M.S. 11 yılından 224 tarihinde Parth / Arşakların yıkılışına kadar onların sülalesinden gelenler tarafından idare edildi ve Romalılara karşı olan savaşlarda da yöneticilerinin akrabaları olan İran tarafında yer aldı. M.S. 14 tarihinde Artakşias sülalesinin sona ermesi ile başlayan kaos dönemi, 63 yılında yapılan Rhandaia Sulhu ile kısmen sona erdi ve I. Tiridates / Trdat (M.S. 53-75)'in Roma imparatoru Nero (M.S. 54-68) tarafından resmen taç giydirilip kral ilan edilmesi ile, 298 tarihine kadar sürecek olan Arşakid / Arşakuni adı verilen ve İran Parth sülalesine mensup soylu bir aileden gelen hanedan (Armenia Arşakidleri) bölgeyi yönetti. Bu, bölgenin Urartu döneminden sonraki belki de en önemli, zenginlik ve üstünlük devri idi.³⁵ Bu dönemde bölgenin durumu hakkında bilgi veren bilhassa Roma ve Grek kaynakları vardır. Strabon, Yaşlı Plinius ve IV. yy. Roma haritası olan

Tabula Peutingeriana, bölge hakkında daha sağlam bilgiler vermektedirler. Buna göre, Roma ile yapılan sınırlı ticaret imtiyazlarından da faydalanan bölge, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da güçlendiği dönem olan bilhassa M.S. I. yy.ın ikinci yarısında oldukça önemli bir hale geldi.

Harita 3: Parth / Arşakid İmparatorluğu Zamanında Armenia³⁶

Arşakuni hanedanı döneminde ticaretin yeniden gelişmesi ve nüfusun artmasına paralel olarak II. yy.ın önemli coğrafyacısı Ptolemaios'un kitabının Kafkasya ile ilgili bölümündeki haritasında "Büyük Armenia"nın mevkii ve bölgedeki şehirler de zikredilir.³⁷ Ptolemaios'un haritasına göre, o zaman Ermeniler tarafından verilen isimden dolayı (Bznuneats Tsov / Bznunik Denizi; daha sonra Rştunik Denizi) diye adlandırılan Van Gölü'nün güney-batısında 12, güney-doğusunda ise, Urmiye Gölü havzası dâhil Zagros Dağlarına kadar olan bölgede 20 kadar beylik vardı. Van Gölü'nün batısında, başkenti muhtemelen ya Tatvan, ya da kuzeydeki Xlat (Ahlat) olan bir prenslik kurulmuştu ki buna, çevresindeki Van Gölü'nden dolayı yine Bznunik adı verilmektedir³⁸.

PARTH - ROMA MÜCADELESİ VE BU DÖNEMDEKİ TİCARET FAALİYETLERİ

Ama Roma'nın güçlenmesine paralel olarak İran'daki Parthlar da bu dönemde oldukça güç kazanmışlardı ve buldukları bölgenin mevkiinden ve önemli bütün transit ticaret yollarının da ülkelerinden geçmesinden dolayı ticarete de oldukça faal idiler. Dolayısıyla ticarete bir rekabet yaşandı. Parthlar, İpekyolu ticaretinin İran ve Kuzey Mezopotamya kısımlarını kontrol altına alarak Doğu – Batı arasındaki İpekyolu ticaretine engel olmaya başladıkları gibi Roma'nın bölgedeki ticari menfaatlerini de sekteye uğrattılar.

Roma İmparatorluğu, bu duruma bir çare bulmak için M.Ö.ki tarihlerde Parthlarla birkaç defa harbe girdi ve bunların bazılarında, Parthların bu dönemde zayıf olmaları sebebiyle iyi başarılar da kazandı. M.S. I. yy.ın başlarında ise Anadolu'nun güney-doğusunda durum oldukça değişmiş, hem başkent Selevkia Parthlara isyan etmiş, hem de onlara bağlı olan Armenia kralı I. Tiridates, Parthlarla olan bağları koparıp İmparator Nero zamanında 66 tarihinde Roma ile ittifak yapmıştı.³⁹ Bu durum, her iki imparatorluğun zorakî barış yapmasına vesile oldu. Ancak bu defa da Roma'nın Doğu Akdeniz egemenliğini elde etmesi ve bölgedeki önemli ticaret şehirlerinin kontrolünü eline alması, Parthların doğusunda ise güçlenmeye ve güneye doğru yayılmaya başlayan Kuşan İmparatorluğu'nun Parth kültür bölgelerini zaptetmesi⁴⁰ sonucu Parthlar ciddi sıkıntı yaşamaya başladılar. M. S. 45-65 tarihleri arasındaki dönemde Parthlar çöküşe geçtiler ve M.S. 66 tarihinde Roma ile 50 yıllık bir barış anlaşması yaptılar. Bundan maksatları, hem iç ve dış durumu düzeltmek, hem de bu şekilde ipek ticaretinden azamî kâr sağlamak idi. İşte İran tarihinde bu 50 yıllık kısa dönem, bütün Doğu-Batı ticaretinde, XIII. yy.daki Moğol İmparatorluğu dönemine kadar ticaretteki en parlak ve İpek Yolu'nun İran güzergâhının açık olduğu devir olmuştur.⁴¹

50 yıllık anlaşma M.S. II. yy. başlarına doğru sona erdiğinde, Armenia meselesi yüzünden her iki ülke yeniden ve daha kanlı savaflara başladı. Bu defa Roma, Parth topraklarına girerek İmparator Trajanus döneminde (98-117) batıdaki önemli ticaret merkezi Petra'dan doğudaki Parth merkezi Ktesifon'a ve Susa'ya kadar olan yerleri ele geçirdi ve tarihinde ilk defa olarak doğuya bu kadar yayılma fırsatı buldu.⁴² Dicle üzerinde 50 gemilik bir donanma inşa ettirip denize indirtecek kadar ileri giden Trajanus, Fırat ve Dicle arasındaki at ve deve ile yapılan kervan

ticareti taşıma haklarına de bir düzenleme getirmişti. Döneminin “II. Augustusu” olarak kabul edilen Trajanus’un hayali, “Mısır ile Nebati Arabistanı’na, Nebati Arabistanı ile Suriye’yi, Suriye ile Basra Körfezi’ni, Suriye ile Yukarı Fırat’ı, Yukarı Fırat ile de Kara Deniz’i birbirine bağlamayı ve bütün bu bölgelerle Doğu ticaretini geliştirmek” idi.⁴³ Dion Cassius’un Roma Tarihi’nde belirtildiğine göre, M.S. 106 tarihinde, Roma’ya döndükten sonra Doğudaki bazı ülkelerden, muhtemelen bu arada Kuşan ülkesinden gelen elçilerle de görüşen Trajanus (**Romaike Istorıa, lxxviii, 15**)’un, gemicilerle ve Hindistan’ı ziyaret eden kişilerle de irtibata geçmesinden sonra, tarihçi Plutarchos’un dediğine bakılacak olursa, 70.000 kişilik bir Roma ordusu ile Hindistan’ın fethinin bile mümkün olduğu görüşü Roma’da yaygınlaşmağa başlamıştı. Bunun gerçekleşmesi için ise öncelikle Anadolu’da siyasî birliğin sağlanması, ondan sonra Parthların fethi gerekiyordu. Fakat Trajanus’un, hayaline ulaşma arzusu, Dion Cassius’un dediği gibi, “ömrü, yeni bir Aleksandros gibi, Hindistan’a kadar ordularını sevk etmesine izin vermediği” için akim kaldı. Daha kendi sağlığı döneminde baş gösteren iç isyanlar onun Parthları fethetme hayalini suya düşürdü.⁴⁴

Trajanus’un halefleri olan Hadrianus (117-138), Antoninus Pius (138-161) ve Septimus Severus (193-211) dönemleri ise Roma ile Parthlar arasındaki ilişkilerde savaşların yanı sıra barışın da devam ettiği, ama kısa süreli de olsa Mezopotamya ile Armenia’nın kaybedilip tekrar geri alınmasına rağmen Roma açısından artık İpek Yolu ticareti için yeni hesapların yapılması gereken bir devir oldu: Çünkü karanlık bir dönem geçiren Parthlarla başlangıçta ciddi bir sınır çatışması yaşamayan ve gözünü İpek Yolu’nun Anadolu’nun daha kuzey-doğudaki güzergâhına ve Kafkasya taraflarına çevirmiş olan Roma, Hadrianus’un barışçı politikası ve Parthlarla yapılan sulhu müteakip Mezopotamya’dan sonra 161 yılında Armenia’yı da kaybetti. Suriye Parthlar tarafından işgal edildi; bölgedeki ticaret, isyanlar çıktığı için eski güvenliğini yitirdi, kontrol Parthların eline geçti. Parthların başkenti Ktesifon dhal, Grek kültürünün bölgedeki en doğu ve önemli noktalarından olan Selevkia da el değiştirdi.⁴⁵ Ktesifon’un 164-198 tarihleri arasında birkaç kez ele geçirilmesini müteakip bu yerlerin iki taraf arasındaki savaşlar sırasında tahrip edilmesinden sonra yolların, tüccarların ve malların emniyeti kayboldu. Halbuki M.S. II. yy.ın başlarından itibaren Çin (Han Sülalesi) ve Hint (Kuşanlar) ile dostluk ve elçilik münasebetlerini geliştirmiş olan Roma, Doğu malları hakkında daha fazla bilgi de toplamıştı,

şartlar ticaret için çok müsaitti. İmparator Antoninus Pius veya Marcus Aurelius (161-180) zamanında (Çin kaynaklarında: Andun) Çin'e gönderilen ilk Romalı elçi M.S. 166 tarihinde artık Çin başkentinde idi.⁴⁶ Buna rağmen İran üzerinden Doğu ile irtibatı da kaybolunca, Doğunun kıymetli mallarına ulaşabilmek için Roma, III. yy.da savaşlar vasıtasıyla İran engelini aşmak, ya da yeni yollar denemek zorunda kaldı. Ama bu yüzyıl, İran'da yeni ve daha kuvvetli bir hanedan olan Sasanilerin işbaşına geçtiği bir dönemdi.⁴⁷

PARTHLARIN YIKILIŞI VE SASANİLERİN KURULUŞU (224)

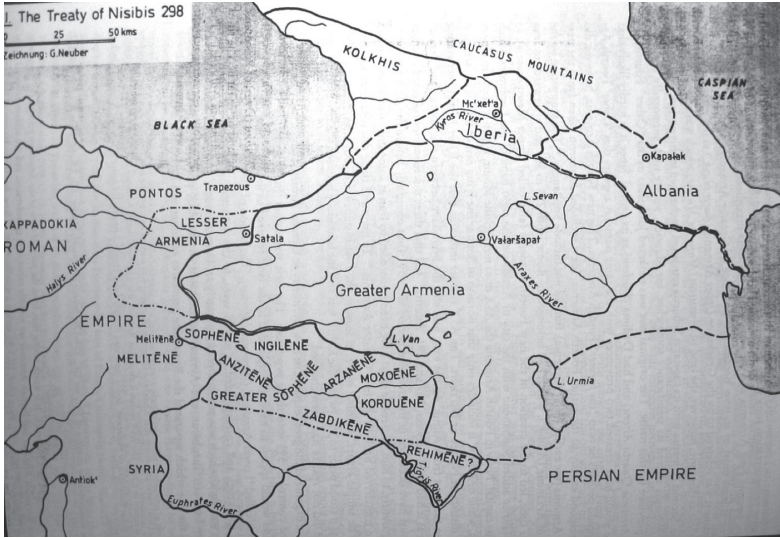
224 yılında İran'daki Parth / Arşak hanedanı yıkıldı ve yerine bir hükümet darbesi ile özbeöz İranlı olan Sasani hanedanı kuruldu. Tabiatıyla bu durum, Armenia bölgesindeki Arşakuni hanedanını da etkileyecek, bundan 70 yıl kadar sonra bölgedeki Arşakuni Hanedanı sona erecektir (M.S. 298). Parthların bölgede Roma'ya karşı uyguladığı oldukça ılımlı politika, daha sonraki Sasaniler tarafından da zaman zaman devam ettirildi; ancak, III. yy.ın bilhassa ikinci yarısı ve IV. yy., Hristiyanlığın bu sınır bölgelerinde hızla yayıldığı⁴⁸ ve İran'daki hanedanın da buna göre yeni tedbirler almak zorunda olduğu bir dönemdir. Yeni yönetimin iş başına geçtiği zamanlarda Roma ile Sasani İran'ı arasında savaşlar yeniden başladı: Roma başlangıçta oldukça zor anlar yaşadı, hatta birkaç imparatoru savaş alanında kaldı ve biri de esir düştü.

1. Sasani İmparatorluğu Devrinde Armenia'nın Zaptı ve İpek Yolu Mücadelesi

Parthların yerine III. yy.da İran'da kurulan Sasani İmparatorluğu (224-651), öncekinden daha geniş ve daha kuvvetli şekilde önce Roma'ya, daha sonra onun halefi olan Bizans'a gerek askerî ve siyasi alanda, gerekse ticaret alanında büyük güçlükler çıkarttı. Daha ilk kuruluş tarihlerinde Roma ordularını meydan savaşlarında üç kere mağlup ederek Mezopotamya'dan onları atan Sasaniler, devletlerini gerek doğuda, gerekse batıda iyice sağlamlaştırdıktan sonra, I. Erdeşir (224?-240) döneminde İmparatorluğun batı sınırlarını güven altına almak için Roma üzerine bazı seferlere çıktılar. Ticaret yolunu emniyet altında tutmak ve Armenia'yı kaybetmemek için Roma, bunlara karşı seferlerle cevap verdi. İmparator Alexander Severus (222-235) devrinde Roma,

başlangıçta bazı önemli zaferler kazandı ise de 235 yılında onun katledilmesi sonrasında bilhassa I. Erdeşir'in son dönemlerinde ve I. Şapur (241-272) zamanında 239-244 tarihleri arasındaki savaşlarda Roma orduları ağır mağlubiyetlere uğradılar. Sasaniler ise tarihlerinde ilk defa olarak Mezopotamya'yı istila ettiler. İleride Roma ile İran arasında mal mübadele istasyonu olacak olan Nisibis (Nusaybin) ve Carrhae (Harran)'nin zaptından sonra İpek Yolu'nun batıdaki önemli merkezlerinden Hatra'nın 239'da kaybedilmesini müteakip Dura Europos (Salihye)'a Sasani saldırıları, Roma'ya indirilmiş ciddi bir darbeydi.⁴⁹ İmparator III. Gordianus (238-244), 243 yılında Carrhae ile Nisibis'i zapt ettiyse de 244 tarihinde Fırat nehri üzerindeki savaşta Sasanilere yenilerek, "hayatını bir düşman savaş alanında kaybeden ilk Roma imparatoru" oldu.⁵⁰

I. Şapur, Armenia kralı Hosrov'un küçük yaştaki oğlu Tiridates (II, M.S. 217-252) daha küçük yaşta iken tahminen 252 veya 253 tarihinde Armenia'yı zaptetti ve burayı bir valilik haline getirerek oğlu ve halefi Hormizd-Ardaşir'e verdi; Hormizd-Ardaşir, "Vazurg Şâh Arminân" (Ermenilerin Büyük Şahı) unvanını aldı.⁵¹ Kuzey Mezopotamya ve Armenia kaybedildiği gibi Sasaniler, Armenia, İberia (Gürcistan) ve Albania bölgelerine bu şekilde kesin olarak hâkim oldular;⁵² bölgeden geçen ticaret yolunun kuzey-batı güzergahı da haliyle onların eline geçti.⁵³ Roma'nın doğu sınırındaki ticaret merkezi ve çöl bölgesinden geçen kervan ticaretinin üslerinden Palmyra (Tadmur),⁵⁴ onu müteakip de diğer kervan ticaret merkezlerinin düşmesi ve buralarda, vahalarda yaşayan müteşebbis tüccarların bölgeyi terk etmesi, Roma ile Parthlar arasındaki savaşlarda bile gelişmesini sürdüren ve kesintiye uğramayan çölden geçen ticaret yolu güzergâhının sona ermesine yol açtı. Suriye'nin istilası ve çok sayıda şehrin ele geçirilmesini müteakip bölgenin merkezi ve ipek yolunun batıdaki mal deposu olan Antakya'nın 254 / 255'de Sasaniler eline düşmesi ise Roma için bir başka şok oldu.⁵⁵ İmparator, Valerianus (253-260) 260 yılındaki Edessa (Urfa) savaşında ordusuyla birlikte esir alındı, 36 şehir ve kale Sasanilerce zapt edildi; "daha önce hiçbir Roma ordusu böyle bir mağlubiyete uğramamıştı".⁵⁶ Ama I. Şapur, zengin Palmyra şehrini zapt edemediği gibi Kral Odeanathus liderliğindeki Palmyralılar sonra Nisibis ile Harran'ı da tekrar ele geçirdiler.

Harita 4: 298 Yılındaki Nisibis Sulhuna Göre Armenia⁵⁷

Daha sonraki dönemlerde, Sasaniler kendi iç problemleri sebebiyle batı sınırını ile ilgilenemediler. Armenia'daki problemler yüzünden Sasani hükümdarı Narseh (293-302), Romalıların tarafını tutan kral Tiridates'e müdahale edip 296 yılında onu tahttan indirterek ülkeden kovmuştu. Fırsatlardan faydalanan Roma, bölgede üstünlüğü yeniden ele geçirecekti. Güçlü ve akıllı İmparator Diocletianus (288-305), komutanı Galerius Maximianus sayesinde 298 yılında Sasanileri mağlup ederek 298 veya 299 tarihinde onlarla Nisibis (Nusaybin) Anlaşması'nı imzaladı (Harita 4).⁵⁸ Bu anlaşma ile Roma, ilk savunma hattı olarak Dicle'nin yukarı mecralarını tesbit ederek Kuzey Mezopotamya'da Amida, Nisibis, Singara ve Bezabde gibi önemli şehirleri ele geçirirken,⁵⁹ Sasani tarafı ise Van Gölü'nün bilhassa güney-batısında önemli ölçüde toprak kaybına uğradı. Diocletianus zamanında 298 yılında Sasani hükümdarı Narseh'nin ricası üzerine İran ile yaptığı anlaşmayla doğu sınırını yeniden güven altına alarak, sınır Amida-Nisibis-Singara-Bezabde'den geçecek şekilde Dicle nehrine kadar olan bölgeyi yeniden kazandı; Dicle nehri iki imparatorluk arasında sınır yapıldı. Ayrıca, bundan sonraki 40 yıllık döneme damgasını vuran bu anlaşma ile Nisibis, aşağıda görüleceği gibi Roma ile İran dünyaları arasında malların "serbest ticarî değişim noktası" yapıldı.⁶⁰

Diocletianus, ticareti de düzenlemeye çalıştı. 298 yılındaki anlaşmaya göre, “ticaretin değiş-tokuş yeri olarak önce Tigris (Dicle) nehri üzerindeki Nisibis şehri (Nusaybin), daha sonra Ephrates (Fırat)’ın sol kıyası üzerindeki Kallinikum (Rakka) ve Araxes (Aras)’ın orta mecranındaki Artaxata (Artaşat) belirlenmişti ve bu noktalar dışında ticaret yasaktı.”⁶¹ Ama IV. yy.da II. Şapur zamanındaki büyük savaşlar ve dinî mücadeleler dönemine kadar sürecek bu nisbeten durgun devre bile ipek yolu ticaretinin bölgedeki kötü gidişini düzeltmedi.

IV. yy.ın başı, İpek Yolu’nun bu önemli bölgesinde bundan sonra Sasanilerin başını çok ağrıttacak önemli gelişmelere de tanık oldu. Uzun zamandır Sasanilere bağlı olarak yaşayan Arşakid sülalesinden III. Tiridates (“Büyük”, 298-330), 301 yılında Hristiyanlığı kabul ederek Armenia’nın ilk Hristiyan kralı oldu. Ermeniler, 301 yılında Hristiyanlığı Papas Grigor Lusavoriç önderliğinde resmen kabul ettiler ve 303 yılında da Eçmiazin kilisesini kurdular. III. Tiridates, bu mezhebi aynı zamanda bir devlet dini haline getirdi ve haliyle Roma’nın etkisi altına girdi.⁶² Artık bundan sonra Sasaniler, bir de kendi içlerindeki Hristiyanlara karşı politika geliştirmek zorunda idiler. İki komşu imparatorluk arasındaki siyasi ve ticarî rekabete şimdi din de girmişti. Ve sonuçta II. Şapur, muhtemelen 334 yılında, Roma ile yapılan 298 Nisibis Anlaşmasını tanımadığını ilan ettiği gibi, Armenia kralı Diran’ı da krallıktan uzaklaştırdı.⁶³

2. IV. yy. Roma – Sasani Mücadelesi ve “Pers-Armenia”nın Teşkili

II. Şapur’un 298 Anlaşmasını tanımaması ve sınırın yeniden düzenlenmesi şeklindeki 334 yıllarında yaptığı teklifini reddeden İmparator I. Constantinus (“Büyük”, 306-337)’un, Armenia’dan kovulan Roma taraftarı kralın yerine yeğeni Hannibalianus’u Armenia kralı olarak tayin etmesiyle yeniden Roma üstünlüğüne geçen Armenia’yı korumak maksadıyla İmparator, Sasanilere karşı bir sefer hazırlığına girişti. Fakat Hannibalianus, 336 yılında öldürüldü ve yerine, Roma taraftarı olmakla beraber sadakati müphem olan II. Arsakes (Arşak) geçti. Bir yıl sonra da zaten Constantinus öldü.

Yeni Hristiyan olan ve güçlü bir düşmanla karşılaşacak olan Constantinus, hatta II. Şapur’a da bir mektup yazarak, daha sonra Sasanilerin kendi bölgelerindeki ve Roma (Bizans) topraklarında Ortodoksluk dışındaki Hristiyanları himaye altına alma girişiminde yaptıkları gibi, İran’daki Hristiyanları da himayesine almak düşüncesine

kapılarak topraklarındaki Hristiyanlara zulmetmemesini istemişti. 334 tarihlerinde sefere hazırlanan İmparatorun niyeti, Eusebius'un zikrettiğine göre (Eusebius, Vita Constantini, IV.56), bu seferi tam bir Haçlı seferine dönüştürmektir. "Çünkü orduda bulunan piskoposlar ve karargâh kurduğu her yerde kilise biçiminde düzenlenmiş bir çadır" bulunuyordu.⁶⁴

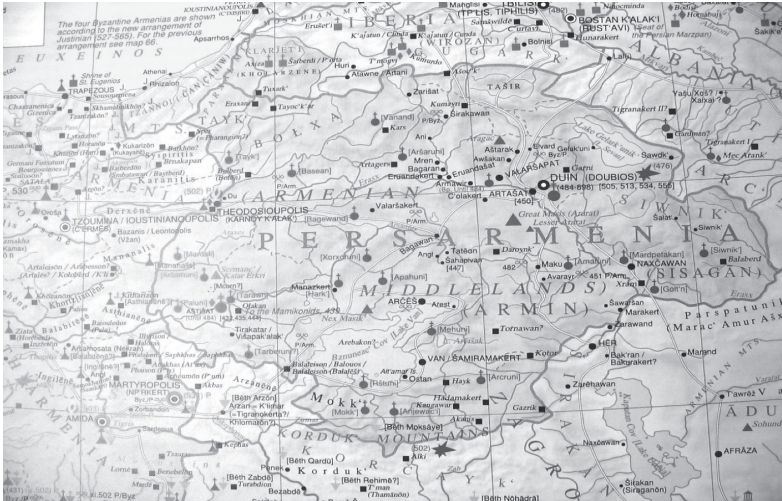
Ama Roma – Sasani savaşları, asıl IV. yy.da İmparatorlar Julianus (361-363) ile Jovianus (363-364) ve Sasani şahı II. Şapur (309-379) dönemlerinde yeniden patlak verdi. Kendi zamanında artık İran'da ipek üretimine geçilen ve dolayısıyla İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesinin de hızlandığı II. Şapur (309-379) devrinde Roma ile yapılan savaşlar bilhassa yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayarak II. Constantius (337-361) döneminde had safhaya ulaştı ve daha çok Nisibis, Singara ve Amida (Diyarbakır) etrafında cereyan etti.

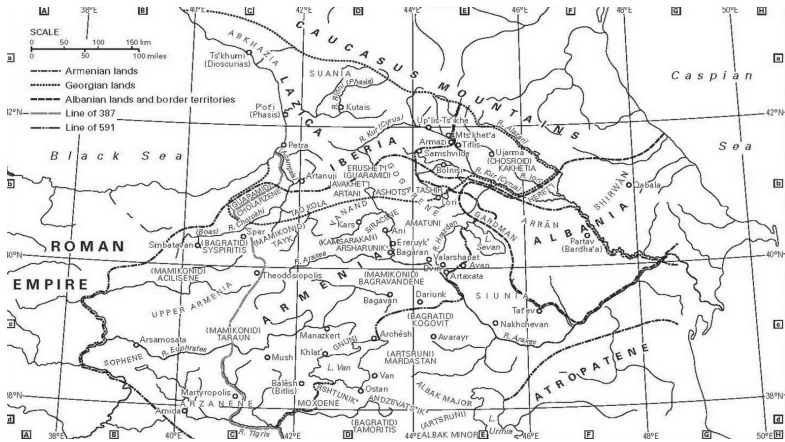
Bölgedeki Arşakuni hanedanı başına eskiden olduğu gibi İran taraf-tarı değil de Roma taraftarı bir kişinin, II. Arsakes / Arşak'ın geçmesiyle durum iyice kızıştı. Savaşların çoğunda kaybeden Roma, bu devirde bir yandan da iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Fakat Sasanilerin bu esnada bölgede zaman zaman yaptığı tahrip ve katliamlardan sonra 363 tarihinde Roma, Sasanilere karşı büyük zaferler kazandı. Roma, Julianus (361-363) devrindeki Ktesifon Savaşı'nı (29 Mayıs 363) kazandı ise de İmparator yaralı çıktığı savaştan bir ay sonra (26 Haziran 363) öldüğü için sonuç alınamadı.⁶⁵

İmparator Jovianus (363-364) zamanında Roma, Armenia'daki ve Nisibis ile Singara dâhil Kuzey Mezopotamya'daki topraklarının çoğundan vazgeçmek karşılığında Sasaniler ile kısa süreli bir barış yaptı;⁶⁶ ama daha sonra Valens (364-378) zamanında savaşlar yeniden alevlendi. Balkanlarda Hunların başlattığı kavimler istilası ile de uğraşan Valens, onlarla giriştiği Adrianopolis (Edirne) Savaşı (9 Ağustos 378)'nda mağlup olup öldürüldü. Her iki devletin hükümdarlarının da değiştiği bu kritik dönemde, Roma tahtına I. ("Büyük") Theodosius (379-395), Sasani tahtına ise III. Şapur (383-387) geçti. "Büyük" lakaplı I. Theodosius'un işbaşına geçmesiyle Roma, Batıdaki "barbar" istila-larını kısmen durdurdu ve 387 yılındaki sulh ile uzun süreli bir barış dönemi yakaladı.

2.1. Akilisene Anlaşması

İki devlet arasında 387 yılında⁶⁷ yapılan ve 591 tarihindeki yeni anlaşmaya kadar ana hatlarıyla iki asır yürürlükte kalacak olan son derece önemli olan bu Akilisene (Ekeleats) Anlaşması sonucu,⁶⁸ Armenia arazisi siyasi bakımdan Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı⁶⁹ ki daha sonra bu siyasi bölünmüşlük, kültürel ve dini duruma da yansiyacaktır. 387'den önce doğudaki Büyük Armenia ile batıdaki Küçük Armenia arasındaki sınır Fırat ırmağından geçerken, 387 Ayrımından (Harita 5, 6, 7) sonra "Pers-Armenia" ile "Roma Armeniası" arasındaki hat, Nimphios (Batman Suyu) oldu.⁷⁰ Theodosiopolis (Erzurum) – Martyropolis (Mayperkat / Meyyafarikin = Silvan) – Nisibis (Nusaybin) hattı batısındaki büyük bir Sasani arazisi Roma'ya terk edildi ve Roma, Nisibis'in batısındaki bütün topraklarda üstünlüğünü Sasanilere tasdik ettirdi. Ama İpek Yolu'nun kuzey-batıdaki güzergâhını da tamamen kaybetti. Bu hattın doğusunda Roma kaynaklarında Grekçe olarak "Pers-Armenia" (Ermenice "Parskahaykh") adıyla zikredilen daha büyük olan Doğu kısmı, yani Armenia arazisinin yaklaşık 4 / 5'i, Van Gölü havzası dâhil, Sasani hâkimiyeti altında olarak Kral III. Hosrov ("Kotak", 386-392)'a, küçük olan ve Armenia'nın 1 / 5'ine tekabül eden Batı kısmı ise Roma idaresi altında Kral III. Arşak (380-389)'a bırakıldı. III. Arşak, dinî sebeplerle Persarmenia'yı bırakarak Akilisene'ye gidip Roma İmparatorluğu himayesine girdi ve Erzincan'da hüküm sürdü;⁷¹ "Roma Armeniası'nın son kralı olarak" öldükten sonra da toprakları haliyle Roma tarafından ilhak edildi.⁷² Pers-Armenia'daki III. Hosrov ise başkent olarak kendi kurduğu Dvin / Dovin / Dabil'de bir müddet hüküm sürdükten sonra Sasani şahı IV. Vahram tarafından daha sonra tahttan alınarak yerine kardeşi, Ermeni alfabesinin icat edilmesini teşvik eden Vramşapuh / Vahram-Şapur (392-414) geçirildi, bir müddet sonra da Armenia'daki Arşakid hanedanı sona erdi.⁷³

Harita 5: 387 Ayrımına Göre Pers-Armenia'nın Oluşumu⁷⁴Harita 6: 387 Ayrımına Göre Pers-Armenia Bölgesi⁷⁵

Harita 7: Armenia'nın 387 ve 591 Ayrımlarına Göre Mukayeseli Durumu⁷⁶

387 Ayrımı sonrasında Pers-Armenia'nın coğrafi alanı ve Ermenice karşılığı olan "Parskahaykh" ile alâkası konusunda dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır: Birincisi: Sasaniler elindeki büyük bölüm olan Pers-Armenia, bütün Armenia'nın İran idaresinde olan kısmı ve Roma (Bizans) Armeniası'nın zıttı olarak daha geniş anlamda kullanılıyordu. Daha geniş olan "Persarmenia" anlamındaki "Parskahaikh"ın sınırları, kabaca Van ve Urmîye Gölleri arasında ifade eden bir bölge idi.⁷⁷ Sonradan bir Ermeni eyaleti olarak karşımıza çıkan "Parskahayk" ise "Urmîye Gölü'nün kuzeyinde ve batısında uzanan ve Adiabene ile Atropatene'ye sınır olan bir eyalettir"; yani ilk anlamıyla Persarmenia daha geniş bir bölge, diğer Parskahaykh ise bir eyalettir ve bu bakımdan ikisi birbirine karıştırılmamalıdır.⁷⁸ İkinci husus ise şudur: "Persarmenia" ve "Roma Armeniası" 387 yılında oluşturulurken, Marquart'ın da ifade ettiği gibi, "birçok vilayetler, her iki taraftan koparılarak doğrudan doğruya Pers veya Roma arazisine bağlanmıştı".⁷⁹

Yine bu anlaşmayla, Önceki Roma ve sonraki Doğu Roma (Bizans) ile Sasaniler arasındaki hayat tarzlarında görülen farklılık, her iki taraf arasında yer alan bölge halkına, tabiatıyla bu arada Ermenilere de yansımalarla devam etti.⁸⁰ Persarmenia, Sasaniler idaresinde ve kendine ait bir yönetim şekli olan, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan yalnızca bir transit ülke olmayıp aynı zamanda kendi yerüstü ve yer altı kaynaklarıyla da zengin bir bölge idi.⁸¹ Ermeni Coğrafyası'nda, Atrpatakan / Atropatene (Azerbaycan) ile Toros Dağları arasında,

Korçek'den Araxes / Aras nehrine kadar olan Doğuda bulunan bölgenin bu şekilde isimlendirildiği kayıtlıdır.⁸²

Roma ile Sasaniler arasındaki bu savaşlar, doğu ile yapılan gerek siyasi, gerekse ticari ilişkilerde İran engelini ne kadar büyük olduğunu Roma'ya bir kez daha gösterdi. Ayrıca IV. yy.ın ortalarından itibaren gerek Roma'nın Anadolu ve Balkan toprakları, gerekse İran'ın doğu bölgeleri, Kafkasya'dan ve Orta Asya'dan gelen ve içlerinde Hunların da bulunduğu yeni göçebe grupların istilalarına maruz kaldı.

3. Bizans – Sasani Rekabeti ve V. yy.da Pers-Armenia'nın Durumu

II. Şapur'un saltanatının sona erdiği IV. yy.ın sonlarında, eski Roma İmparatorluğu'nun yerini artık Bizans İmparatorluğu almıştı. Bizans'ın başkenti olan Konstantinopolis (İstanbul) ise yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, ticaret mallarının toplandığı ve yolların birleştiği en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak ticarete “Doğu ile Batı arasında altın köprü” vazifesi gördüğü gibi siyasette ve dinî meselelerde ve mezhep mücadelelerinde de artık ön plana çıkan bir yer halini almış, Hristiyanlığın çeşitli problemlerini çözmek üzere birkaç konsile ev sahipliği yapmıştı.

V. yy. ise Bizans'ın diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu'nun, ticaret yollarının geçtiği doğu topraklarında da Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri ile çatışma ortamında olduğu bir dönem oldu. Süryani, Nesturi ve Ermeni gibi farklı Hristiyan gruplar, muhtelif devirlerde Roma'dan gördükleri baskılar üzerine Sasanilere yanaşmak zorunda kalıyorlar, Sasaniler de hem Roma topraklarına sahip olabilmek, hem de İpek Yolu ticaretinin bu güzergâhını elde tutabilmek için onları Bizans'a karşı çoğunlukla destekliyor, bazen ise kendi dinine döndürmek için baskı uyguluyorlardı. Bölgede gerek farklı mezhepten olan Hristiyan gruplar, gerekse Yahudiler, bazen Sasanilere, bazen ise Bizanslılara karşı sıkça isyan ediyorlardı. IV. yy.ın ortalarına doğru artık iyice alevlenmiş olan Sasani (“Pers”) savaşlarında kullanmak için Bizanslılar da aynı şekilde “Pers-Armenia” içerisindeki Ermenilere destek veriyorlardı. Dolayısıyla IV. yy.dan Sasanilerin yıkıldığı VII. yy. ortalarına kadar olan dönem, bölge açısından İran engelini en üst seviyede hissedildiği bir devir olmuştur.⁸³

V. yy.da Hristiyanlığı en çok meşgul eden problemlerden biri olan konsil toplantıları ve bunun sonucunda meydana gelen ayrılımlar, Armenia'da had seviyede yaşanmıştır. Siyasî bakımdan Bizans ile

rekabette olan Sasaniler, Armenia bölgesi üzerindeki menfaatleri sebebiyle gerek dinî, gerekse siyasi bakımdan Armenia ve kendi paylarına düşmüş olan bilhassa “Pers-Armenia” ile hassaten ilgilenmeye başladılar. I. Yezdegird (399-421) döneminde 410 yılında Seleukia’da Sasani imparatoru idaresinde ve Seleukia-Ktesifon kathedrikosu Mar Ishak başkanlığında toplanan Hristiyan sinod’u ise İran için son derece önemli olmuş, gerek Doğu Hristiyanlığı, gerekse Ermenilerin durumu açısından tam bir dönüm noktası olmuştur. Bu toplantıda alınan kararlarla Hristiyanlık Sasani imparatorluğu içerisinde resmen tanınmış, 325 tarihindeki İznik sinod’unun kararları da tanınarak kabul edilmiş; Doğu Hristiyanlığı Batı’dan resmen ayrılmış; devlet içerisinde inanç ve kiliselerin durumları belirlenerek Sasani imparatoruna kilise başkanını seçme hakkı verilmişti.⁸⁴

II. Yezdegird (439-457) döneminde ise Hristiyan takibatı ve katliamı yeniden başladı ve bu bir devlet politikası haline geldi. Bu hadiseler hakkında başta Egîşe ve Gazar Parpetsi olmak üzere dönemin Ermeni kaynakları, hem siyasi hadiseler, hem de onların dinî durumu hakkında bize oldukça önemli teferruatlı bilgiler vermektedirler. Sasanilerin, kendi bölgelerindeki Ermenileri zorla kendi dinlerine bağlamak için zor kullanma teşebbüsleri, sonuçta Ermenileri Sasanilerden uzaklaştırdı ve askerî destek için Bizans’dan yardım istemeye yönelterek onları mezhep olarak farklı oldukları ve kendilerinden de aslında hiç hazzetmeyen Bizans’a yanaştırdı.⁸⁵ 451 yılında Sasanilerle Ermeniler arasında meydana gelen ve Ermenilerin çok büyük kayıplara uğradıkları Avarayr Savaşı ise, gerek iki taraf arasında, gerekse “Pers-Armenia” bölgesi açısından daha sonra meydana gelecek hadiseler bakımından bir kırılma noktası oldu.⁸⁶

4. VI. yy.da Bizans – Sasani Rekabeti ve Husrev Anuşirvan Dönemi (531-579)

VI. yy., hem Bizans, hem İran, hem de Orta Asya tarihi açısından son derece önemli bir dönemdir. İmparator Anastasius (491-518), yüzyılın ilk çeyreğinde, Sasani desteğindeki Lahmi Araplarına karşı Bizans sınırlarını korumak maksadıyla Suriye’de Gassani Araplarını yerleştirmişti.⁸⁷ Onunla başlayan Sasani savaşları,⁸⁸ Justinianus döneminde artarak devam etmiş ise de Sasani hükümdarı I. Husrev’in ilk saltanat yıllarında 532 yılında yapılan “ebedî sulh” ile ikinci dönem savaşlara kadar hafiflemiş gözükmüyordu.⁸⁹ Bu dönemde, kısmen başarılı ve ipek ticaretinin

öneminin farkında olan I. Justinus (518-527), ardından I. Justinianus (527-565), daha sonra da II. Justinus (565-578) gibi büyük imparatorlar Bizans tahtında idiler. İran'da, büyük ve "ölümsüz ruh" lakaplı I. Husrev Anuşirvan (531-579), babası I. Kavad (488-531) devrinde başlayan çok sayıda reform hareketinin tamamlayıcısı olarak uzun süreliğine tahtta idi. Persarmenia'da bu iki Sasani hükümdarı zamanında nisbeten iyi bir dinî tolerans dönemi de yaşanmıştır.⁹⁰

I. Justinus, Bizans'ın ipek ticaretine olan bağımlılığını ve bunun Bizans ipek imâlâthâneleri için oluşturduğu tehdidi gördükten sonra İran'dan gelecek kıymetli ham ipeğin temini konusunda yeni imkânlar aramağa başladı. Bizans, VI. yy.da bu maksatla Sasanilerle 20 yıl kadar devam edecek uzun süreli barış anlaşmaları ve evlilikler de yaptı, zaman zaman onlarla siyasî ittifaklar kurmaktan çekinmedi. Fakat ticaretin kesintiye uğramasına yine de engel olamayınca yeni arayışlar içerisine girdi.

4.1. Justinianus Döneminde Bizans - Sasani Savaşları ve İpek Rekabeti

I. Justinus'un halefi olan I. Justinianus (527-565), daha tahta geçer geçmez Sasanilerle olan ilişkilerde hem ticarî, hem de siyasî bakımlardan üstünlüğü ele aldı. I. Justinianus döneminde Bizanslılar, Sasanilerle ticarî rekabet edebilmek için artık kendileri de ipek yapımını öğrenmişler ve tahminen 552 tarihlerinde ipek böceğini elde etmişlerdi.⁹¹ Justinianus, karşı saldırıya geçerek, Mezopotamya'daki meşhur komutanı Belisarius'u Sasani işleriyle görevlendirdi. Prokopios'un verdiği bilgilere göre (Bell. Pers. 1.13-22), Belisarius, 387 sınırına yakın bir yerde, 363 yılından beri Sasanilerin elinde ve Sasaniler için son derece önemli bir ileri karakol olan Nisibis (Nusaybin)'e Dara'dan çok daha yakın bir mevkiye Mindouos adlı yeni bir sınır tahkimatı inşa etti. Dara, 387 tarihlerinden beri iki taraf arasında sınır olan hat boyunca istilalara karşı Roma'nın en önemli savunma merkezi idi. 527 yılında Dara mevkiinde yapılan büyük çaplı savaşı Sasaniler kaybedip geri çekildilerse de Sasanilerin başına I. Kavad'ın ölümünü müteakip 531 yılında I. Husrev (531-579)'in geçmesiyle durum tersine döndü. İçerideki iç isyanları bastıran Husrev, Lahmi Arapları ile de ittifak yaparak karşı saldırıya geçti: 531 yılında Orta Fırat'ı geçerek Antakya yakınlarına kadar gelen Sasani kuvvetleri, her ne kadar kesin bir darbe vuramadıysa da Bizanslılar'a

ağır kayıplar verdirdiler, Mezopotamya'da büyük tahribatlar oldu. Sonuçta Belisarius da İstanbul'a geri çağrıldı.

Harita 8: I. Justinianus'un 536 Tarihindeki Reformuna Göre Persarmenia⁹²

Roma (Bizans) Armeniası'nda büyük idarî organizasyonlara ve değişikliklere imza atan I. Justinianus zamanında Armenia bölgesinin karargâhı, önemli ve stratejik iki noktadan biri olan Theodosiopolis (Erzurum) idi (diğeri Martropolis / Silvan).⁹³ Fakat Justinianus, 532 yılında İstanbul'da ortaya çıkan başka önemli problemlerle uğraşırken Sasaniler, gerek Kafkasya'da, gerekse Mezopotamya'da üstün duruma geçtiler. Bizans da inşa ettirilen Mindouos'u Sasanilere terk ederek eski Dara sınırına geri çekilmek zorunda kaldı ve 532 tarihinde "Sonsuz Barış" adıyla yeni bir anlaşma yapıldı.⁹⁴ Bunu fırsat bilen Justinianus, 536 tarihinde Roma Armeniası'nı yeniden düzenleyen bazı kararlar aldı. Biri kuzeyde, diğeri güneyde olmak üzere ikisi sınırdaki (Armenia I ve Armenia 4) yer alan 4 Armenia eyaleti kurdurdu (Harita 8). Fakat Husrev Anuşirvan'ın saldırılarıyla 540-562 tarihlerinde bu defa güney ve kuzey cephelerinde Justinianus'un İkinci Pers / Sasani Savaşları dönemi başladı.⁹⁵ 542 tarihinde Sasanilerin Mezopotamya'yı istilası üzerine İran topraklarını istila etmek isteyen Justinianus, Prokopios'un verdiği bilgilere göre 30.000 kişilik bir kuvvet gönderdi ve Bizans ordusu 542 yaz sonlarında Persarmenia'ya girdi. Fakat sadece 4.000 kişiden oluşan kuvvetiyle Sasanilerin Armenia komutanı Nabedes'in, Bizans ordusunu

pusuya düşürmesi sonucu Bizans ordusu ağır kayıplar vererek mağlup oldu.⁹⁶ 561 - 562 yılına kadar devam eden savaşlar, uzun diplomatik müzakereler sonunda 562 tarihinde teferruatlı bir barışla sona erdi⁹⁷ ise de bunun sonuçlarını tam olarak görmeye Justinianus'un ömrü yetmedi ve 565'de öldü.

Yerine geçen II. Justinus ise, Sasaniler tarafından desteklenen Suriye'deki Arap kabilelerinin Bizans topraklarını yağmalamasından zaten rahatsızdı. Bir yandan Armenia'da Sasanilerle savaşa tutuşurken,⁹⁸ diğer yandan da ipek konusunda Perslere (Sasaniler) yapılan yardımları kabul etmeyerek, taviz vermeyen bir politika ile, yeni yollar aramağa, Sasanileri by-pass edip onların ötesinde, doğuda 552 yılında yeni kurulan Türk İmparatorluğu ve onların ticarete ve bürokraside temelini oluşturan Soğdlular ile anlaşarak ipeği daha ucuza getirme çarelerini aramağa başlamıştı.⁹⁹ Aynı şekilde Batı Türkleri'nin Kağanı İstemi Kağan (552-576)'ın da, 557 tarihinde kızı ile evlendirmek suretiyle kendisiyle akrabalık ilişkileri kurduğu I. Husrev'e, Soğdluların talepleri üzerine Soğdlu tüccarlardan oluşan bir elçilik heyeti göndererek Soğdluların ticaret problemlerini çözmek istediği görülüyor.

Bu tarihlerde İran'ın kendisi de artık ipek ürettiyordu. "İpek Yolu'nu ve Çin, Orta Asya ve Hindistan ile Basra Körfezi arasındaki ticareti kontrol etmek" gayesinde olan Husrev, Türk elçilerinin geldiği tarihlerde 568-572 yıllarında Yemen'de darbe yaptırarak Sasani yanlısı Himyeri sülalesini işbaşına getirtti; böylece Yemen, bir Sasani satraplığı haline geldiği gibi¹⁰⁰ Husrev, doğu ile deniz ticaretini kontrol etmek için Güney Arabistan limanlarında bir üs elde etmiş; Kızıl Deniz ağzındaki Babü'l-Mendeb Boğazı'nı Bizans'ın Hindistan'a gidecek gemilerine tıkamak suretiyle tüccarların, ipek ve diğer kıymetli malları Kızıl Deniz aracılığıyla denizden Bizans'a sevk etmelerinin de önüne geçmiş oldu.

Soğdlu tüccarlar, kendilerine yeni pazarlar bulmak, Sasanilerin batısında yeni bir ticaret pazarı aramak zorunda idiler. Bizans ise diğer bütün ülkelerden daha fazla ipek tüketen bir yerd. Yukarıda anlatılan olumsuz durumlar ve Soğdlu tüccarların talebi üzerine İstemi Kağan, Soğdlu elçilerini Bizans'a gönderdi. Husrev, Doğudan gelecek İpek tüccarlarının ve "düşman" elçilerin İran içerisinden geçmesine engel olduğu gibi, Hazar Denizi üzerinden veya Kafkaslardan geçebileceklerini de hesaba katarak "Pers-Armenia" üzerinde kesin bir hkimiyet sağlamış, hatta Kafkas sıradağlarına kadar olan bütün geçitleri tutturmuştu. İşte bu sebepten Doğudan gelen elçilik heyetleri de bundan sonra

Kafkasların kuzeylerinden ve Sasanilere yakalanmadan Bizans'a geçmek zorunda idiler. Maniaklı başkanlığındaki Soğdu elçiler de birçok zorluklardan sonra İstanbul'a vardıkları sonra Türk Kağanlığı ile Bizans arasında Sasanilere karşı ortak bir ticarî ve siyasî anlaşma sağlanmış oldu. Husrev'in Kafkas sıradağlarının güneyindeki bütün yolları tuttuğunu ve Pers-Armenia üzerinde mutlak hâkim olduğunu, Bizans'dan Doğuya giden daha sonraki elçilik heyetlerinin de Kafkasların sarp yerlerinden geçerek Türklere gitmelerinden anlıyoruz. Bizans - Türk anlaşmasını hemen takip eden ve 570 tarihlerinde başlayan Türk savaşıyla Sasaniler, hem batı sınırında Bizans, hem de doğu sınırında Türklerin ortak saldırılarına maruz kaldılar. 570 sonlarında Sasanilerin elindeki "Pers-Armenia"daki Ermeniler ile Romalılar arasındaki gizli bir anlaşmayı müteakip 571 yılında Armenia'da isyan patlak verdi. Böylece 20 yıl sürecek olan savaşlar (571-590) yeniden başladı.¹⁰¹

II. Tiberius Constantinus (caesar'lık dönemi: 574-578; augustus'luk dönemi: 578-582), Armenia'da Sasanilere karşı başarılı savaşları sürdürürken¹⁰² saltanatının 2. yılında Türklere elçi yolladı. Onun zamanında İmparatorun muhafız subayı Valentinus başkanlığında 579 tarihinde Türklere gönderilen heyet, Hazar Denizi kuzeyinde bir yerde yolda durduruldu. Elçi, Silziboulos'un oğlu olan Türk idarecisi Turksantos tarafından son derece ağır sözlerle itham edilen Bizans, sözlerinde durmamakla da suçlandı ve bunun intikamının alınacağı tehdidi savruldu.¹⁰³ Türk idarecisinin Bizans elçisine yönelttiği: Türk elçilerinin niçin Kafkasların sarp yerlerinden geçirilmek suretiyle Bizans ülkesine götürüldüğü sorusundan, Sasanilerin gerek siyasî, gerek diplomatik, gerekse ticarî olarak doğudan Türklere Bizans'a gidecek her türlü heyeti yalnız İran içerisinden değil, Kafkasların güneyindeki sarp dağlardan bile geçirmedikleri, bütün yolları ve geçitleri tuttukları anlaşılıyor.

Öyle anlaşılıyor ki, Türk tehdidini daha tehlikeli görerek, doğuya dönebilmek için batıda Bizans ile daha sonra bir anlaşmaya gitmiş olan Husrev, transit ticaret yolunun açık kalmasının ve Bizans ile iyi ilişkiler kurmanın kendi lehlerine olduğunu fark ederek Bizans'a bazı tavizlerde bulunmuştu. Nitekim, ikna edilen Bizans'ın, Türklere yapılan anlaşmaya rağmen, Türklere bağlı olarak Kafkaslarda yaşayan ve her iki komşu imparatorluk için de bir tehdit unsuru kabul edilen Sabirlere saldırarak onları imha ettiğini görüyoruz.¹⁰⁴

4.5. Bizans İmparatoru Mauricius Dönemi ve 591 Yılı Anlaşması

Bizans İmparatorluğu'nun doğuda Sasani topraklarına doğru ilk geniş çaplı yayıldığı Mauricius dönemi (582-602), gerek Anadolu, gerekse "Pers-Armenia"nın Van Gölü batı ve kuzeyinde bulunan topraklarının tarihi açısından da son derece önemlidir. 591 tarihinde Sasani tahtına Bahram Çobin isimli bir gasıbın çıkması ve meşru halef olan Husrev (II., 590-628)'in de tahtı ele geçirmek için yardım almak üzere Bizans imparatoru Mauricius'a müracaat etmesi¹⁰⁵ ile son derece enteresan bir durum ortaya çıkmış oldu: Bizans'ın askerî açıdan yapacağı yardımlar karşılığında Behram'ın: Nisibis ve Dicle'ye kadar bütün Mezopotamya'yı vermeyi teklif etmesine karşılık (Theophylaktos Simokatta, iv.14.8)¹⁰⁶ Husrev, 573'den beri Sasaniler elinde olan Dara, Martyropolis gibi önemli şehirlerin yanı sıra daha önceden Sasani toprakları olan "Pers-Armenia" arazisinden birçok yeri savaşız Bizans'a terk etmeyi ve bir daha da yıllık haraç talep etmemeyi vadediyordu.¹⁰⁷

5.1. Bizans –Sasani Anlaşması (Ağustos 591) (Harita 9)

Sonuçta II. Husrev'in dediği oldu: yapılan yeni anlaşma ile sınır, aşağı yukarı Van Gölü kuzeyinden Dvin'e kadar Gökçe Göl (Sevan Gölü) hattından geçiyordu.¹⁰⁸ Böylece 591 tarihinde iki taraf arasında "baba ile oğul gibi", bir dostluk kuruldu ve evlilik anlaşması yapıldı. Ağustos 591 Anlaşması ile "Armenia" arazisinin Batı, Kuzey ve Orta bölgesindeki bütün beylikler Bizans eline geçerken Sasaniler'e sadece Güney ve Güney-doğudakiler kaldı ve böylece Bizans, 387 Anlaşmasıyla kaybettiği Armenia topraklarının bir kısmını tekrar elde ederek Armenia'nın 2 / 3'üne sahip oldu.¹⁰⁹ "Van Gölü'nün kuzey-doğusundan Berkri, şimdiki Muradiye)¹¹⁰ yakınındaki bir noktadan kuzey-doğuya Aras'a kadar uzanan yeni bir sınır hattı" tesbit edildi ve bu hattın batısındaki bütün bölge Bizans'ın eline geçti.¹¹¹

Harita 9: 591 Anlaşmasına Göre Mauricius'un Armenia Reformu ve Pers-Armenia¹¹²

Mauricius, elde ettiği topraklarda vakit geçirmeden hemen idarî ve ticarî girişimlerde bulunarak yeni düzenlemeler yaptı ve buralarda üç yeni eyalet teşkil etti. Bunlar içerisinde, Van Gölü'nün güney-batısındaki en önemli "yenilik", batıdaki Sophanene ile Yukarı Dicle'nin güneyindeki toprakların birleştirilerek, Nimphius (Batman Suyu) sınır olacak şekilde, IV. yy.ın sonu veya V. yy.ın başında kurulduğu kabul edilen Martyropolis (Nphkert / Mayperkat / Meyyafarikin, şimdiki Silvan)¹¹³ merkez olmak üzere yeni Yukarı Mezopotamya eyaletinin oluşturulması idi.¹¹⁴ Mauricius, iç savaşlarla zayıflayan imparatorluğu yeniden düzene soktu. Ama bu arada, Bizans'ın "resmî" mezhebine karşı olan, Doğu Roma eyaletlerinde, Ermenilerin de içinde bulunduğu Monofizitlerin Bizans tarafından imha hareketi de 590'larda gerçekleşti. 602 tarihinde Mauricius, Roma Armeniası'nda bulunan Ermenileri zorla başka yerlere yerleştirme politikası güdüncü çok sayıda halk da Sasanilerin yumuşak ve toleranslı idaresi sayesinde Pers-Armenia topraklarına hareket etmek zorunda kaldı. Bu gibi durumları Sasaniler daha sonra zaman zaman istismar edecekler, Bizans'a karşı kullanacaklardır.¹¹⁵

VII. yy.ın başlarında yazılan Ermeni Coğrafyası'nın müellifi Şıraklı Ananias, biri 387 Ayrımı öncesindeki Armenia, diğeri ise 591 Anlaşması sonrasındaki Armenia olmak üzere bize iki tip Armenia tasviri vermekte ve her iki tip Armenia'yı birleştirerek bize, hiç bir

devirde oluşmamış olan 15 bölgeden meydana gelen bir Armenia takdim etmektedir (387 ve 591 sınırlarının karşılaştırması için bk. Harita 7).¹¹⁶ Sasaniler elindeki eski Pers-Armenia'nın güney-batısında ve diğer yerlerde olan ve sayıları 16'yı bulan beylik ve topraklar, Mauricius döneminde 591 tarihlerinde içeride yeni bir eyalet teşkil etmek üzere birleştirildi ki buna Ermeni Coğrafyası'nda Turuberan adı verilmektedir. 591 Anlaşmasının diğer bir önemi de, bu yeni "demarcation hattı" ile Turuberan / Taron, Vaspurakan'dan ayrılarak Bizans'a bağlanırken,¹¹⁷ Ayrarat da Vaspurakan'dan ayrıldı.¹¹⁸

6. Bizans – Sasanî Savaşlarının Son Dönemi ve Heraklios Devri

İki imparatorluk arasındaki bu barış ve dostluk ortamı fazla uzun sürmedi; 602 yılında Mauricius, Phokas (Flavius Phokas, 602-610) tarafından öldürülerek taht gasp edildi. Bunun üzerine Bizans ülkesinin birçok yerinde, bilhassa İpek Yolu'nun geçtiği bölgelerdeki Antakya ve Aleksandria (İskenderiye) gibi ticaret merkezlerinde, Mısır'da, Kudüs'de, Orta Anadolu ve Kilikya'da isyanlar çıktı. İmparatora bağlı olan birçok grup, bu arada "Armenia"daki prensler de Phokas'a isyan ettiler, ona karşı savaştılar.¹¹⁹ Bu uygun durumu ve "baba" olarak bildiği Mauricius'un 602 yılında katledilmesini fırsat bilen ve ihtimal ki aslında kendi isteği ile son derece de cömert davranarak geniş bir Sasanî toprağını Bizans'a "hediye" etmekten dolayı pişman olan "oğul" II. Husrev, şimdi intikam almak istiyordu. Bu durumu fırsat bilip İmparator'un kanını dava ederek Phokas'a savaş ilan etti. Böylece VII. yy.ın meşhur "Pers Savaşları" başlamış oldu.

Husrev, güya "baba"sının intikamını almak üzere iki büyük komutanını, Şahrvaraz ve Şahin'i birisi kuzeyden diğeri güneyden olmak üzere iki koldan İran topraklarından Anadolu'ya gönderdi. Pers-Armenia topraklarında ise Ermeni kuvvetleri ardı ardına Bizans ordularını mağlup ediyorlardı. Sasaniler, Mauricius'un kazandığı eyaletleri tekrar ele geçirdikleri gibi başka yeni toprakları da zapt ettiler.¹²⁰ Orta Anadolu'ya, hatta Üsküdar'a kadar her yeri yağmalayan ve doğu eyaletlerinin tamamını ele geçiren Sasaniler, neredeyse bütün Anadolu'ya el koymuş gözüküyorlardı. Husrev de eski Ahamenid İmparatorluğu'nu sanki yeniden kurmuştu.¹²¹ Fakat Heraklios (610-641)'un 610 yılında işbaşına geçmesiyle ve yaptığı reformlarla birkaç yıl içerisinde durum tersine döndü.¹²²

6.1. Heraklios (610-641) Döneminde Sasani – Bizans Savaşları

Sasaniler, Mezopotamya ve Armenia'dan iki büyük komutanın, Şahrvaraz / Şahrbaraz ve Şahin'in emrinde her iki koldan ilerleyen ordularıyla bütün Dicle ve Fırat bölgesini, Armenia topraklarını işgal ettiler. Bizans'ın ve ticaret yolunun önemli merkezlerinden Antakya bile Sasanilerin eline düştü. Sasaniler, kolay gerçekleşen bu istila hareketi sırasında Bizans'dan memnun olmayan diğer mezheplere mensup Hristiyan grupları ve Yahudileri de kullanıyorlardı. Sonuçta 611'de Antakya, 612'de Kayseri, 614'de Kudüs ve 619'da ise İskenderiye dâhil olmak üzere, Orta Anadolu, bütün Suriye ve Mısır toprakları Sasanilerce işgal edildi. Pers İmparatorluğu II. Husrev ile yeniden tesis edilmiş gibiydi.¹²³ I. Husrev zamanındaki işgalden farklı olarak Sasaniler, bu büyük ticaret ve din merkezlerini artık kendilerine saklıyorlardı, çekilmeye de niyetleri yoktu.¹²⁴ 615 yılında Sasani orduları artık Halkedon (Kadıköy)'de bulunuyorlardı, Bizans şehrini de alarak İmparatorluğa son vermek üzere, İstanbul surları dışında bekleyen Balkanlardaki Avarlarla ittifak arayışı içinde idiler.¹²⁵

Bizans'ı bu kötü durumdan, 610 yılında Bizans tahtına geçen Heraklios kurtardı: önce askerî yapıyı düzenledikten ve isyanları bastırdıktan sonra Şahrbaraz komutasındaki Sasani ordularını 626'da Kadıköy önlerinde mağlup edip geri atarak 623-627 arasında ileri harekâta başladı. Heraklios, Anadolu'ya 4 uzun sefer (I. 623, II. 624, III. 625, IV. 626-628) yaptı.¹²⁶ Ermeniler ile Hazar Türkleri'nin de Bizans'a yardımları sonucunda Sasaniler, Doğu Anadolu'da cereyan eden bir kısım muharebelerde de yenilince zapt ettikleri toprakları yeniden kaybettiler ve Mısır ve Suriye'den tamamen çekildiler. Fırat'ın doğusundaki 70-80 mil genişliğindeki büyük bir bölgeyi her hangi bir Sasani direnişi olmaksızın geri alan Heraklios'un Turuberan / Taron bölgesinden geçen 625 yılındaki üçüncü seferi bizim için önemlidir. Tigranakerta civarında Şahin komutasındaki Sasani ordusunu yenen Heraklios, Sivnik'den geçtikten sonra Erciş mıntıkasına kadar ilerledi.¹²⁷ Kışın yaklaşması üzerine de Erciş'den Bitlis Geçidi¹²⁸ yoluyla Martyropolis'e, oradan Amida'ya geçti.¹²⁹ 627 yılında Sasani ordularını Ninova önlerinde kesin bir mağlubiyete uğrattı. Bizans İmparatoru Heraklios, Arbela (Erbil) ve başkent Ktesifon'a kadar ilerleyerek orada bir Sasani ordusunu mağlup etme başarısını dahi gösterdi, zafer sonunda 628'de Ktesifon'un doğusundaki Destegird hükümdar sarayına girdi. Sasanilerdeki bu anî düşüş, saltanat değişikliğine yol açtı: II. Husrev tahttan indirilerek 628

yılında öldürüldü ve yerine oğlu Şiroye, II. Kavad adıyla tahta geçti.¹³⁰ Heraklios ile bir anlaşma yapan II. Kavad, Sasanilerce önceden zapt edilen Armenia, “Roma Mezopotamyası”, Suriye, Filistin, Mısır gibi bölgeleri yeniden Bizans’a vermek zorunda kaldı. 629’da dostluk ilişkileri yeniden kuruldu ve 591 Sınırı şartlarıyla 630 yılında yeniden anlaşma yapıldı (Harita 10).¹³¹ 9 ay tahtta kalabilen hasta hükümdar, ölmeden önce oğluna vasi olarak Bizans İmparatoru Heraklios’u tayin etmişti.¹³²

Harita 10: Sebeos'a Göre Heraklios Zamanında Armenia Bölgesi¹³³

7. Sasanî Devleti'nin Sonu (651) ve İslâm Hâkimiyeti Döneminde Armenia “Erminiyye”

Sasaniler, Bizans’dan yedikleri bu ağır darbe üzerine bir daha toparlanamadılar. Doğudan Türklerin Maveraünnehir bölgesinden saldırılarını Arap kabilelerinin çölden başlattıkları hücumlar takip etti. Ardından gelen ve yeni bir din aşkına hücum eden İslâm orduları, 637 Kadisiye ve 641’deki Nihavend savaşlarında Sasanileri perişan ettiler; İran’ın elinde kalan son Mezopotamya topraklarını çok kısa bir zamanda ele geçirdiler. Arkasından bütün İran Müslümanların eline geçti ve Sasanî İmparatorluğu 651 tarihinde sona erdi.¹³⁴

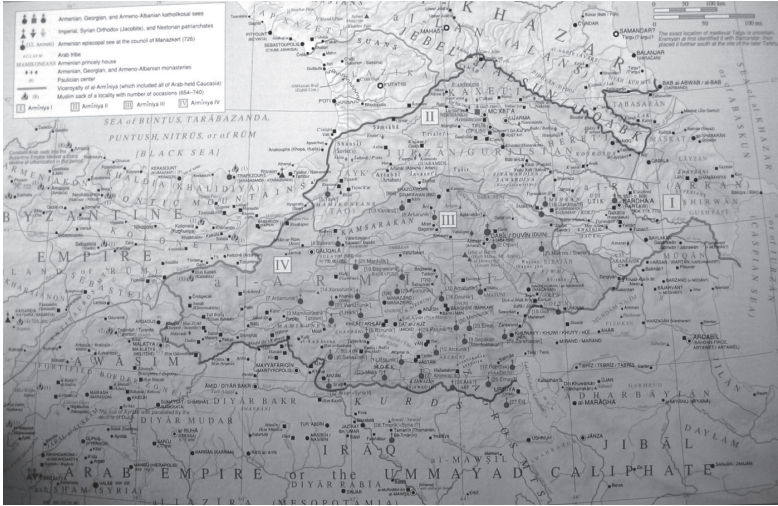
Bizans’a gelince, ticaret yolları üzerinde bulunan eski topraklarını yeniden elde etmekle beraber, bundan gerektiği kadar faydalanabilecek zamanı bulamadı: Gerek Sasanî savaşlarında ordularının oldukça

yıpranmış olması, gerek iç isyanlar, din ve mezhep çatışmaları sonucu ülkenin, halkın dirlik ve düzenliğinin bozulması, ekonomik hayatın felç olması, gerekse Sasani devletini çökerttikten sonra Bizans'a yönelen ve yeni dinin şevkiyle hareket eden, herkese hak, adalet, can ve mal güvenliği, dinî serbestiyet vaad eden İslâm orduları karşısında tutunamadı. Ordusu, 6 gün süren Yermuk Savaşı (15-20 Ağustos 636)'nda Müslümanlara mağlup oldu. Bizans'ı bu kötü gidişten Heraklios da kurtaramadı. Onun 641 yılında ölümünden sonra yerine geçen II. Constans zamanında Müslüman Araplar, hem Persarmenia, hem de Roma Armenia'sı üzerine hücum ettiler. Sonuçta Bizans'ın doğudaki bütün toprakları, Antakya, İskenderiye gibi büyük merkezler, Armenia, Suriye ve Mısır gibi kilit bölgeler bile bir daha geri dönmek üzere Müslümanların eline geçti.

Harita 11: 600 Tarihlerinde Mezopotamya ve Persarmenia – Roma Armeniası Sınır Bölgesi¹³⁵

Dönemin en önemli kaynakları olan Ermeni Sebeos, Bizans kaynağı Theophanes ve Arap kaynağı El-Belâzuri'nin bilgilerinin tenkidi bir değerlendirmesinden sonra Arapların, 640 yılından Armenia'yı ele geçirecekleri 651 tarihine kadar bölgeye 6 istilâ hareketinde buldukları anlaşılmaktadır. Bunlar arasında 640 yılında Taron bölgesi ve başkent Dvin'e, 642-643'de Azerbaycan üzerinden Persarmenia'ya yaptıkları akın hareketleri bilhassa önemlidir.¹³⁶ Habib b. Mesleme el-Fihri komutasındaki Müslüman Arap kuvvetleri, 650-653 yıllarında Armenia bölgesine geldiklerinde, Ermenilerin ileri gelen liderlerinden Theodore Rştuni, gerek hadiselerin en önemli görgü tanığı Ermeni kaynağı Sebeos'un ifadelerine, gerekse Theophanes'in kaydına göre, Müslümanların Suriye valisi Muâviye b. Ebi Süfyân ile kendi oğlunu da ona göndererek 652/653 veya 653/654 tarihlerinde bir anlaşma yaptı: yıllık vergi vermek ve ihtiyaç hâsıl olduğunda Bizans'a karşı Araplara 15.000 atlı askeri yardımcı silahlı kuvvet olarak Armenia'da hazır bulundurmak şartlarıyla gerek Bizans'dan, gerekse Araplardan doğrudan otonom olma hakkını kazandı ve gönüllü olarak Müslümanlara tâbi oldu.¹³⁷ Ancak Ermeniler, ilk olarak, yedi yıllığına vergiden de muaf tutulacaklardı. Bu anlaşma ile Müslümanlar, o zamana kadar elindeki tek ve en önemli silahlı güç olan Ermeni kuvvetlerinden faydalanma şansını da Bizans'ın elinden almış oluyorlardı. Müslüman Araplar, her iki Armenia üzerinde kesin bir idare kurmaya başladılar; Karin / Kalikâla (Erzurum) şehri bile 655 yılında kapılarını İslâm ordularına açmak zorunda kaldı.¹³⁸ Muâviye ile Alî b. Ebi Tâlib arasında çıkan savaşlar sebebiyle Müslümanların bölge ile ilgilenememelerini fırsat bilen Mamikonyan sülalesinden Hamazasp, 656 yılında isyana kalkıştı ise de gerek Muaviye'nin Bizans ile 659 yılında bir anlaşma yapması, gerekse Habib b. Mesleme'nin Armenia'yı 661 yılında yeniden istilası sonrasında önce Hamazasp, sonra kardeşi Grigor Mamikonyan, gerek Müslümanlar, gerekse Bizans tarafından Ermeni prensi olarak bölgede tanındı ve böylece Müslümanların hâkimiyeti iyice peçinlendi.¹³⁹

Harita 12: Emeviler Zamanında 4 "Erminiyye" Bölgesi¹⁴⁰

Müslümanlar bu şekilde, Sasanilerin elinde bulunan eski "Pers-Armenia" topraklarını, gerekse Bizans hâkimiyetindeki "Roma Armenyası" nı aldıktan sonra burada yeni adıyla "El-Erminiyye" eyaletini kurdular. Ancak bu yeni eyalet, daha önceden Bizans zamanındaki gibi birden fazla devlet veya yönetim şeklinden değil, Armenia, Gürcistan ve Albania gibi üç Kafkas devleti tek bir idare altında birleştirilerek Halife tarafından "El-Erminiyye" adıyla tanınan tek bir valilikten meydana geliyordu. Emeviler devrinde (654-750) 4 "Erminiyye" bölgesinden oluşan eski Armenia toprakları (Harita 12), Abbasiler döneminde (750-884) ise sadece 3 "Erminiyye" bölgesinden meydana geliyordu (Harita 13).¹⁴¹

Başlangıçtaki bütün tahripkâr faaliyetlere rağmen İslâm hâkimiyetinin ilk dönemi, daha önceden sürekli savaşlara ve mahallî / feodal beyler arasındaki sürtüşmelere sahne olan Armenia bölgesi için M. Canard'ın ifadesiyle tam bir "millî ve edebî gelişme çağı" olmuştur.¹⁴² Fakat Abbasî hâkimiyetinin zayıflamasıyla bölgede yeniden çevre güçlerin devreye girmesi ve Ermenilerin kendi içlerindeki çatışmaları, Bizans'a IX. yy.da yeniden bölgeye müdahil olma şansı verdi. IX. yy.da Makedonya Sülalesi zamanında Suriye'nin bir kısmını; bölgedeki Ermeni soylularını ve askerî gücünü zorla iç bölgelere göç ettirerek Armenia'nın büyük bölümünü, Van Gölü havzasını bile tekrar ele geçiren Bizans, bölgedeki askerî üstünlüğünü daha fazla devam ettiremedi. XI. yy.in başlarında

doğudan gelen Selçuklu Türkleri, kısa bir zaman zarfında Bizans'ı tekrar doğudan attılar. Osmanlılar döneminde ise Türkler, Armenia topraklarının tamamını uzun yüzyıllar zarfında ellerinde tutmayı başardılar. Yıllar öncesinde büyük tarihçi Tacitus'un tabiriyle “en erken devirlerden beri gerek karakteri, gerekse coğrafyası itibariyle aynı derecede belirsizliğini koruyan bir halk”ın yer tutuğu ve iki büyük imparatorluk olan Roma ve Parthlar arasındaki Armenia ve Ermeniler, hem müsbet, hem de menfi rollere sahipti.¹⁴³ Bölge, bu özelliğini daha sonraki zamanlarda da sürdürmüştür. R. W. Thomson'un ifade ettiği gibi, “Doğu Roma İmparatorluğu ile Sasani İran'ı arasında, Bizans İmparatorluğu ile Halifelik arasında veya Osmanlı İmparatorluğu ile Safeviler arasında olduğu gibi büyük devletler arasında her daim tartışmaya açık bir yer”¹⁴⁴ olan eski Armenia toprakları, büyük kısmı itibariyle bugün de Türkiye toprakları içerisinde kalmıştır.

Harita 13: Abbasiler Zamanında 3 “Erminiye” Bölgesi¹⁴⁵

KISALTMALAR

- AKDTYK - Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- AKGWG- Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
- ANRW - Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat, 9.1. Hrsg. von H. Temporini, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1976; Principat, 9.2. Hrsg. von H. Temporini, 1978.
- CHI - The Cambridge History of Iran. Volume 2. The Median and Achaemenian Periods, edited by Ilya Gershevitch, Cambridge Histories Online. Cambridge University Press: Cambridge, 2008; Volume 3 (1) ve 3(2), The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Edited by Ehsan Yarshater, Cambridge University Press: Cambridge, 1983.
- HCCA – History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D.250, Ed. by J. Harmatta, 1994; Vol. III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Ed. by B. A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing.
- EI - Encyclopaedia of Islam New Edition, E.J. Brill, Leiden,
- EnIr – Encyclopaedia Iranica. Edited by Ehsan Yarshater, Routledge & Kegan Paul.
- HH - History of Humanity. Scientific and Cultural Development, Vol. III: From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD, Ed. By J. Hermann, E. Zürcher, UNESCO.
- JESHO – Journal of Economic and Social History of Orient.
- TD – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
- TDK – Türk Dil Kurumu.
- TİD – Tarih İncelemeleri Dergisi.
- TTK – Türk Tarih Kurumu.
- Türkler – Türkler, Editörler: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- REA – Revue des Etudes Arméniennes.